

İRƏVAN - QƏDİM AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİ

Qərbi Azərbaycanın Ağrı dağı vadisi Azər türklərinin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Burada ulu babalarımızın adını yaşadan, hər daşına, torpağına keçənlərimizin, doğmalarımızın nəfəsi ho-pa-n tarixi yerlərimizdən biri də bu gün bizim həsrət yerimizə çevrilən qədim İrəvan şəhəridir. Bu şəhərin yaranma tarixi barədə bəzi mübahisələr olub, olacaqdır. Lakin bu bir təkzibedilməz faktdır ki, qədim tarixə malik İrəvan qədimdən qala şəhər olub. Professor F.Ağasiyevin təbirincə desək, "haylara qətiyyətlənməyən İrəvan şəhərini Urartu çarları salıb və bu tarixi fakt o dövrün sənədlərində qeyd olunub". Tanınmış alim İsrəfil Məmmədovsa yazır: "Şah İsmayıl həqiqətən də onu (İrəvan qala şəhərini - F.Ə.) möhkəmlətməyi Rəvan xana tapşırıb. Rəvan xan da bu tapşırığa əməl edərək köhnə qala və bağ yerində möhkəm qala ucaldıb. Hələ VII əsrdə ərəb istilacıları iki dəfə çox böyük qüvvə ilə hücum çəkib qalanı fəth etmək istəyiblər. Lakin şəhər təslim olmayıb. Qanlı vuruşlardan sonra ikinci dəfə ancaq xeyli itkilər bahasına ərəblər İrəvana sahib olublar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmlərindən dövründə də İrəvan bir şəhər, bir qala kimi hərbi-siyasi baxımdan öz mövqeyini saxlamışdı (İ.Məmmədov: "Tariximiz, torpağımız, taleyimiz". Bakı-2002).

Fransa səyyahı Jan Şardən XVII əsrdə Qafqaza səyahəti zamanı yazdığı "Səyahətname" əsərində İrəvan şəhərini 28.X.1672-ci ildə belə təsvir etmişdir: "Tiflisdən İrəvana 48 lyodür. İrəvan böyük şəhərdir, lakin eybəcər və çirkin şəhərdir; onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənliklərdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq çayları axır. Deyirlər ki, bu çaya ona tökülən bulaqların sayına görə ad vermişlər.

Qala (İrəvan qalası) kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmiz qanlı səfəvilər yaşayırlar. Qalanın şimal tərəfində yerləşən tepədə kiçik bir qala da vardır. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmlənmişdir. Orada iki yüz adam yerləşə bilər. Onun adı Keçi qaladır.

Qarşıda bazar yerləşir: onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hazırda uçub-dağılmış qədim bir məscid vardır. Bu məscid onun əsasını qoyan şəxsin şərafinə Div Sultan məscidi adlanır. Oradan üç yüz addım kənarda böyük bir meydan vardır. Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara vardır (Bax: J.Şardən. "Səyahətname". Bakı, "Elm", 1994, səh. 21-22).

Sitatdan görüldüyü kimi, Şərq üslubunda tikilmiş şəhərdə "ancaq təmiz qanlı səfəvilər yaşamışlar". Türk-Azər əsilli: rumlu, şatlı, qacar, bayandur, ustaclı, əfsar tayfalarının bu bölgədəki izləri toponimlərdə bu günə qədər yaşamaqdadır.

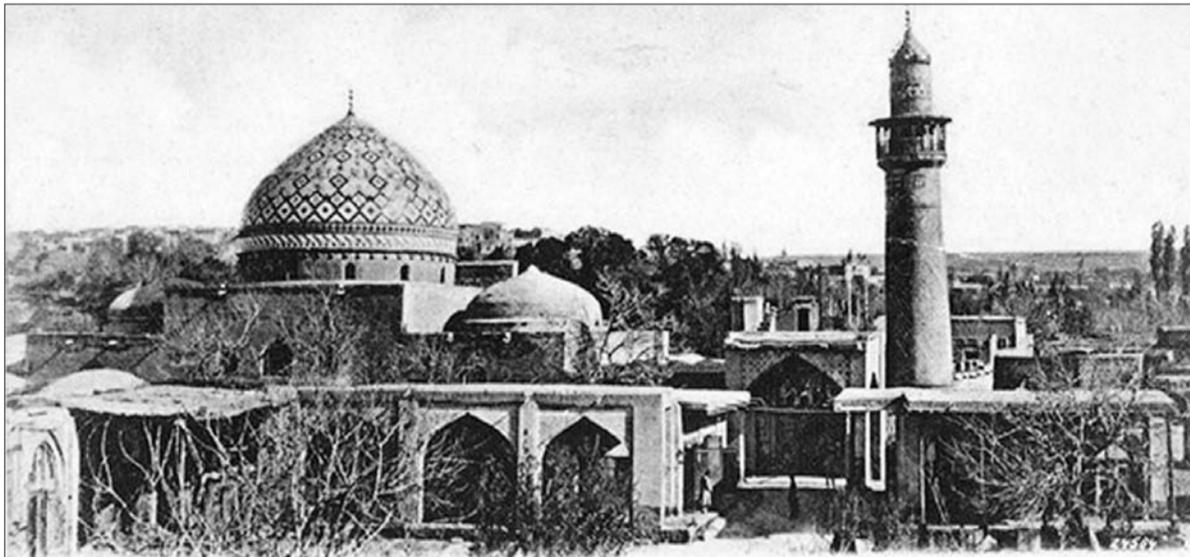
Başı bəlalər çəkmiş qədim Oğuz yurdu İrəvan amansız zərbələrə məruz qalsa da, mətanətlə öz qoynunda türk babalarımızın nəfəsini yaşatmışdır. Bu gün erməni vandalizminin qurbanı olmuş qədim qala, bürc, karvansara və məscidlərimizin adları yad səyyahların əsərlərində qorunub saxlanmışdır.

Avropa səyyahları Cemelli, Ker-Porter, Ceyms Moriyen, Monpero, Kameron, Liñç, Dübüa və başqaları azərbaycanlıların əlilə ucaldılmış, monumental memarlıq abidələri ilə zəngin olan 50-60 bürclü İrəvan qalasını, onun "Şüşəbənd" adı ilə tanınmış güzgünlü salonunu, bəzəkli məscidləri, mərmər pilləli yeraltı yolu, şəhərdəki iki-üç mərtəbəli imarətləri, karvansara və meydanları öz əsərlərində heyranlıqla təsvir etmişlər.

XIV əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində İrəvan Çuxur-Saqat vilayətinin inzibati mərkəzi olub. Şəhərə söykənmiş Cəfərabad (Arqavand) kəndindən indi də ucalmaqda olan türbə o dövrün yadigarıdır. Həmin türbənin kitabəsində Əmir Səidin və onun oğlu Pir Hüseyinin adı çəkilir. Pir Hüseyin Yaqub bəydən əvvəl Çuxur-Saqat vilayətinin əmiri olub. Kitabədə, həmçinin Qaraqoyunlular sülaləsinin başçısı Qara Yusif sərkərdəliyindən bəhs olunur, onun oğlu Pir Budağın böyük hökmdar olması qeyd edilir. Şübhəsiz, türbə Qara Yusifin Teymurilər məğlub edib Kürün cənubundakı Azərbaycan torpaqlarını, Gürcüstan, Ərəb İraqını ələ keçirdikdən sonra öz oğlu Pir Budağı Təbrizdə padşahlıq taxtına oturtmaq haqqında verdiyi fərmanla əlaqədar ucaldılmışdır.

XIV əsrin sonlarından başlayaraq təqribən 400 il Ağrıdağ vadisi Qaraqoyunluların hakimiyyəti altına keçir. Qaraqoyunlu Əmir Səid (Saqat) Çuxur-Saqat bəylərbəyliyi ilk hakimi olur. Həmin dövrdən başlayaraq bölgənin hakimlərinin yalnız azər türkləri olduğunu erməni kahini Hovhannes Şahxatunyanın tərtib etdiyi aşağıdakı siyahı da təsdiq edir:

1. Əmir Saqat-XIV əsrin axırı-1410
2. Pir Hüseyin (Əmir Saqatın oğlu)-1410-1420
3. Pir Yaqub (Pir Hüseyinin oğlu)-1420-1430
4. Əbdül (Pir Hüseyinin oğlu)-1430-cu illərdə
5. Yaqub bəy (Cahanşahın əmri ilə)-1430-1440
6. Həsənəli Qaraqoyunlu-1440-1460
7. Uzun Həsən-1460-1471
8. Həsənbəy (Bayandurun nəvəsi)-1471-1475
9. Div Sultan Rumlu-1515-ci ildən
10. Hüseyinxan Sultan-1530-cu ildən
11. Şahqulu Sultan Ustaclı-1550-1575
12. Lala Paşa "Qara Mustafa" adlı Sultan Mu-

rad dövrü-1577

13. Mahmudxan "Toxmaq" Xudavənd şah dövrü-1578-1583
14. Fərhad paşa (Sultan Murad dövrü)-1583-cü il
15. Məhəmməd Şərif paşa-1583-1604
16. Əmirgünə xan Qacar (Şah Abbas dövrü)-1605-1625
17. Təhməzqulu (Əmirgünə xanın oğlu)-1625-1635
18. Murtuza paşa (Sultan Murad bəy dövrü)-1635
19. Kəlbəli xan-1636-1639
20. Məmməd xan "Çağata Götük"-1639-1648
21. Xosrov xan-1648-1652
22. Məmmədqulu xan (Lala bəyin oğlu)-1652-1656
23. Nəcəf qulu xan-1656-1663
24. Abbasqulu xan (Əmirgünə xanın oğlu)-1663-1666
25. Səfiqulu xan-1666-1674
26. Sarıxan bəy (iki il əvəz edir)-1674-1675
27. Səfiqulu xan (Təbrizli Rüstəmxanın oğlu)-1675-1679
28. Zal xan-1679-1688
29. Murtuzaqulu (Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu)-1688-1691
30. Məmmədqulu xan-1691-1694
31. Zöhrab xan-1694
32. Fərzəli xan (Əmirgünənin nəvəsi-Sultan Əhməd dövrü)-1694-1700
33. Zöhrab xan-1700-1705
34. Əbdül Məhəmməd xan-1705-1709
35. Mehralı xan-1709-1719
36. Allahqulu xan-1719-1725
37. Rəcəb paşa-1725-1728
38. İbrahim və Mustafa paşalar-1728-1734
39. Əli paşa-1734
40. Hacı Hüseyin paşa-Əli paşanın müavini-1734
41. Məhəmmədqulu xan-1735-1736
42. Pirməhəmməd xan-1736-1952
43. Xəlil xan-1752-1755
44. Həsənəli xan Qacar-1755-1762
45. Hüseyinli xan (Həsənəli xanın qardaşı)-1762-1783
46. Qulaməli xan (Hüseyinli xanın oğlu)-1783-

1784

47. Məhəmməd xan (Qulaməli xanın qardaşı)-1784-1805

48. Mehdiqulu xan-1805-1806

49. Məhəmməd xan Marağalı-1806-1807

50. Hüseyin xan Qacar qardaşı Həsən xanlar-1807-1827

(Erməni Sovet Ensiklopediyası (erməni dilində) 3-cü cild. Yerevan 1974-1984, səh. 571)

1679-cu il iyunun 4-də zəlzələ İrəvanı yerlə-yeksan etdi. Şəhəri yenidən dirçəltmək üçün Bərdə, Zəyəm, Təbriz, Maku və Naxçıvandan ustalar çağırıldı. Yenidən tikilən şəhərin bütün mikrotoponimləri Azərbaycan dilindədir.

Məhəllə adları: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbası, Dabbaqlar, Sallaxlar, Dəyirmanlar, Qəriblər, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq, Bökçülər, Məsciddalı, Qəbiristan, Rüstəmxan.

Karvansaralar: Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Su-

lu, Susuz, Hacı Əli, Kömürçü, Əfşar, Şeyxülislam. **Bulaqlar:** Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Dəlməbulaq, Sərdar.

Çaylar: Gedərçay, Qırxbulaq, Zəngi, Məmur kanal, Abi-həyat sayı.

1784-cü ildə erməni kahini Qukas Gürcüstana-İrakiliyə, Bayazidə-İsak paşaya göndərdiyi məktubda toxumların adlarını azərbaycanca yazıb: buğda, qarpız, qara qarpız, yonca, xiyar, ispanaq, reyhan, badımcın, gül. Deməli, Qafqazda qonşu xalqlar və dövlətlər arasında Azərbaycan dili ünsiyyət vasitəsi olub.

İrəvan zadəganlarının tərkibində türk-azərlər böyük çoxluq təşkil etmişlər. 1827-ci il məlumatına görə, İrəvan zadəganlarının tərkibi belə olmuşdur: müsəlmanlar (xanlar və bəylər, sultanlar — 55 ailə: kişi-89, qadın-156 nəfər); ermənilər (məliklər, ağalar-8 ailə: kişi-29, qadın-26 nəfər).

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda yeni dövlət qurumları olan xanlıqlar yaranmağa başlayır. İrəvan bölgəsində İrəvan xanlığı yaranır.

Sərdar Hüseyin xanın (1801-1828) vaxtında İrəvan xanlığı 15 mahala bölünmüşdü: *Vedibasar, Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Şərur, Dərəkend, Saatlı, Sürməli, Talin, Seyidlil, Sərdarabad, Kərbibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə*. Bu xanlıq 1828-ci il fevralın 10-da İran və Rusiya arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən ləğv olunur. I Nikolay 1828-ci il martın 21-də həmin ərazilərdə "Erməni vilayəti" yaradılması barədə fərman verir. Bundan başlayaraq bütün Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən İrəvanda evlər yerli azərbaycanlılardan zorla alınıb gəlmə ermənilərə paylanır. Nəticədə əhalinin milli tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişməyə başladı, azər türkləri öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşməyə məcbur oldular. Bu deportasiya siyasəti bütün XIX əsr boyu və XX əsrdə müəyyən mərhələlərdə həyata keçirildi, 1988-ci ildə başa çatdı.

Böyük Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətində əvəzi olmayan, bəşəriyyətə neçə-neçə tanınmış alim, ziyalı, ədib, musiqiçi bəxş etmiş qədim Oğuz yurdu İrəvan beləcə "türksüz Yerevan" oldu. Bu şəhərin türk İrəvanı olması isə məndən və səndən asılıdır.